

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

КРИВОШЕЯ ІГОР ІВАНОВИЧ

УДК 947.07 (477.4)

**ЕВОЛЮЦІЯ ДВОРЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ–ПОЧАТКУ ХХ ст.
(за матеріалами Київської губернії)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

КИЇВ – 1997

Дисертацією є рукопис.

Дисертація виконана на кафедрі суспільних наук Уманського державного педагогічного інституту ім. П.Г. Тичини

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент

КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна

Уманський державний педагогічний інститут

ім. П.Г. Тичини

Офіційні опоненти:

– доктор історичних наук, професор КАТРЕНКО Андрій Миколайович, завідувач кафедри давньої і нової історії Київського університету імені Тараса Шевченка;

– кандидат історичних наук ЛАЗАНСЬКА Тамара Іванівна, старший науковий співробітник інституту історії України НАН України.

Провідна організація – Український державний педагогічний університет

ім. М.П. Драгоманова, м. Київ.

Захист відбудеться “ ” _____ 1997 р.

о год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К.01.01.38. по присудженню наукового ступеня кандидата історичних наук у Київському університеті імені Тараса Шевченка (адреса: 252017, Київ –17, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського університету ім. Тараса Шевченка (вул. Володимирська, 58).

Автореферат розіслано “ “ _____ 1997 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат історичних наук,
доцент**

О.П. ГОНЧАРОВ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність наукового дослідження. У різні періоди української історії роль еліти відігравали різні суспільні групи (у князівський період – це князі та їх дружинники, у XIV – першій половині XVII ст. цю функцію переймає шляхта, а з середини XVII ст. роль проводирів суспільства й нації виконує козацтво й так далі). Ці суспільні групи то виконували роль еліти нації, то залишалися лише елітою суспільства.

Дослідження теми шляхетства (дворянства) на правобережних українських землях допоможе осмислити ту суспільну роль, яку відіграв елітний стан в історії України наприкінці XVIII – початку XX ст. Дослідження історії дворянства, яке було своєрідною номенклатурою в Російській імперії, безумовною елітою правобережного суспільства, тривалий час нехтувалося дослідниками. Його роль в історії завжди показували тільки з одного (негативного) боку, вириваючи внесок стану в розвиток Правобережної України з контексту історичного розвитку, представляючи місцеве шляхетство виключно союзником царату, гнобителем українського селянства. Слід зауважити, що класово-соціальний аналіз історичних подій сприяє більш глибокому та комплексному вивченню ролі і місця всіх суспільних груп в історичному розвитку України.

Відсутність системного й детального наукового дослідження теми дворянства в Україні, необхідність переосмислення історичного розвитку українського народу, створення нової концепції історії України й визначили актуальність дисертації.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період від інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. та поширення прав та привілеїв російського дворянства на південно-західне шляхетство й до української революції та революційних змагань початку XX ст., коли вихор нових суспільних перетворень знищив дворянський стан.

Предметом дослідження є суспільна еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Об'єктом детального дослідження став дворянський стан Уманського повіту Київської губернії, його внесок у суспільний розвиток у контексті включення Правобережної України до складу Російської імперії, тому що: 1) повіт охоплює велику територію і є центральним районом південно-східної частини Правобережжя; 2) тут чітко віддзеркалилися всі історичні події, які вирували на правобережних українських землях наприкінці XVIII – початку XX ст.: деполонізація, деунізація, польські повстання тощо.

Теоретично-методологічну основу роботи складають загальнотеоретичні принципи суспільно-історичного пізнання: науковість, об'єктивність, конкретність, історизм у підході до подій минулого. При розробці теми використані такі **методи дослідження, як:** періодизація, ретроспективний, проблемно-хронологічний, біографічний, порівняльний,

статистичний тощо. Важливе значення для використання різних методів досліджень у їх єдності має методика наукової розробки історії шляхетства, запропонована Н.М. Яковенко¹.

Стан наукової розробки теми. Дослідження еволюції дворянства, зокрема Правобережної України, належить до тих прогалин в історичній науці, які чекають свого висвітлення. Наявна історіографічна база диктує необхідність розгляду літератури не за часом її появи, а відповідно до внеску наукових праць у розробку теми. Усі дослідження ми можемо розділити на такі групи: 1) дослідження загальноісторичного характеру, у яких відображено роль і місце дворянського стану в історичному розвитку України; 2) праці, що спеціально присвячені історії дворянства; 3) роботи, у яких подається аналіз окремих сторін чи періодів історичного розвитку правобережного дворянства.

У XIX – XX ст. виходила велика кількість робіт, які в контексті розгляду більш масштабних подій, у тій чи іншій мірі, висвітлювали окремі аспекти історії дворянства на правобережних землях. Можна виділити такі підгрупи робіт:

- присвячені дворянському питанню на загальноісторичному тлі кінця XVIII – початку XIX ст.;
- що досліджують польське повстання 1830–1831 рр. та участь у ньому дворянства, а також його роль у період між повстаннями (1832–1863 рр.);
- у яких висвітлюються події повстання 1863 р., реформування суспільного порядку на Правобережній Україні в кінці XIX – початку XX ст. і місце правобережного дворянства в цих процесах.

Тематику правобережного шляхетства піднімали в загальних дослідженнях історії України М. Грушевський та інші².

До першої підгрупи робіт відносяться дослідження М. Кояловича, В. Смолія та інших, у яких аналізується ситуація на Правобережжі в період поділів Речі Посполитої, порушується питання про юридичну основу російського режиму та суспільний розвиток південно-західних губерній³. У

¹Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – К., 1993.

²Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 440; Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. – К., 1992. – Т.2. – С. 296–299, 355–359; Ефименко А.Я. История украинского народа – К., 1990.– С. 357–358, 379–382; Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.: В 2 т. – К., 1927. – Т.II. – С. 30–35; Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. –К., 1996.– С. 18–19, 30–34.

³Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. – Спб.,1873; Мякотин В. Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов. – Спб.,1889; Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / Сост. и изд. С.Шолкович. Вып. I. – Вильно, 1885; Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.,1978; Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1968.

працях М. Нечкіної та інших авторів розглядаються питання про масонство, таємні дворянські гуртки⁴.

Наукові праці, присвячені польському повстанню 1830–1831 рр. та суспільному розвитку 30–60-х років XIX ст., становлять другу підгрупу. У працях XIX – початку XX ст. панує споглядальний підхід до подій, переважає офіційна оцінка дій шляхетських загонів⁵. Більшість робіт, у яких розглядається період 30–60-х рр., виходить із друку в XX ст. У них аналізуються малодосліджені проблеми: взаємовідносини правобережної шляхти й українського селянства; скасування дії Литовських Статутів тощо⁶. Одним із найбільш ґрунтовних досліджень подій 1830–1831 рр. є робота Л. Баженова⁷, у якій аналізується ідеологічна база, процес виникнення таємних гуртків, сам хід повстання на Правобережжі та показана керівна роль шляхетства в цих процесах. Цікавий статистично-аналітичний матеріал репрезентувала спільна робота В. Дьякова, В. Зайцева, Л. Обушенкової⁸, у якій показано, що повстання охопило переважно сільську місцевість і 2/3 учасників були представниками шляхти.

Перші праці, які ми відносимо до третьої підгрупи, були переважно монархічної орієнтації, у них панувала думка про насильницький характер розв'язання польського (шляхетського) питання на Правобережжі⁹. Наприкінці 20-х років XX ст. Д. Багалій¹⁰ писав про польські повстання як про важливе соціально-політичне та економічне явище українського історичного процесу. С. Драницин¹¹ звернув увагу на те, що в листопадовому повстанні в основному взяли участь менш заможні верстви дворянства правобережних українських земель, а також і на відмінність соціального

⁴Нечкина М.В. Движение декабристов: В 2 т.– М.,1975; Йосифова Б. Декабристы. – М., 1989; Дружинин Н.М. Революционное движение в России в XIX в.: Избранные труды. – М., 1985; Базилевич В. Декабристы на Київщині, 1825–1925. – Х., 1926; Ольшанский П.Н. Декабристы и польское национально-освободительное движение. – М., 1959.

⁵Окунев Н. История второй половины польской войны 1831 г. – Спб.,1835; Шульгин В.Я. Юго-Западный край под управлением Д.Г. Бибикова. – К., 1863; його ж: Юго-Западный край за последнее 25-летие. – СПб., 1864; Орлов Н. Усмирение польского восстания 1831 и 1863 гг. – М., (1912).

⁶Лавров П.А. Українське селянство і польське повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні // Записки історичного факультету Львівського університету. – Т.І. – Львів,1940 (відбитка). – С. 89–110; Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX в. – К., 1979; його ж: Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX в. – К.,1981; Василенко Н.П. Як скасовано Литовського Статута. – К., 1926.

⁷Баженов Л.В. Польское восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: Автореферат канд. диссертации... – К., 1973.

⁸Дьяков В.А., Зайцев В.М., Обушенкова Л.А. Социальный состав участников польского восстания 1830–1831 гг. // Историко-социологические исследования. – М., 1970.

⁹Восстание поляков в Юго-Западной России в 1863 г. – К., 1863; Кренке В.Д. Усмирение польского мятежа в Киевской губернии в 1863 г. // Исторический вестник. – октябрь,1883. – С. 106–134 та інші.

¹⁰Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф. 80, № 3, арк. 3.

¹¹Драницын С.Н. Польское восстание 1863 г. и его классовая сущность. – Л., 1937.

статусу шляхтичів, незатверджених у дворянстві Герольдією, від селян та однодворців.

У новій науковій площині порушується проблема повстання 1863 р. у дослідженнях М. Лещенка, М. Міска¹², які роблять висновок: шляхетський стан усвідомлював необхідність підвищення політичної свідомості суспільства, проте недостатньо. У той же час автори показали, що шляхта розглядала Правобережжя виключно як територію Польщі. Г. Марахов¹³ ґрунтовно дослідив механізм підготовки повстання в регіоні, хід подій та репресивні заходи царату щодо учасників. Статистично-аналітичний підхід до проблеми повстання й участі в ньому правобережного дворянства використав у своїй науковій праці В. Зайцев¹⁴. Бібліографічний словник В. Дьякова та його спільне дослідження з Г. Богдановим представили широкому загалу науковців персонально-довідковий матеріал про дворян-учасників революційних подій 50–60-х років XIX ст.¹⁵

Велика кількість робіт була присвячена темі розкладу феодально-кріпосницької системи, суспільному розвитку правобережних земель у кінці XIX – на початку XX ст.¹⁶ Серед них слід вказати на роботи П. Зайончковського, М. Лещенка, Д. Пойди, у яких розглядаються особливості проведення реформи 1861 р. на Правобережжі, що переслідували мету збільшення непольського землеволодіння¹⁷.

Тема дворянства зацікавила дослідників ще в XIX – на початку XX ст. Романович-Славатинський¹⁸ представив нам аналіз історії привілейованого стану й показав розвиток дворянського стану в Росії з точки зору

¹²Лещенко М.Н. Яскраві сторінки спільної боротьби: До сторіччя повстання 1863 року на Правобережній Україні. – К., 1963; Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М., 1962.

¹³Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К., 1967.

¹⁴Зайцев В.П. Социально-сословный состав участников восстания 1863 г.: Опыт статистического анализа. – М., 1973.

¹⁵Дьяков В.А. Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856–1865 гг.: Библиографический словарь. – М., 1967; Богданов Г.В., Дьяков В.А. Алфавит участников революционного движения в русской армии за 1861–1863 гг. // Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. – М., 1960. – С. 489–637.

¹⁶Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. – Львов, 1974; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // УДЖ. – 1996. – № 1. – С. 3–13.; Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) // УДЖ. – 1993. – № 10. – С. 77–85; Лісевич І.І. У затінку двоголового орла (Польська національна меншина на Наддніпрянщині в другій половині XIX – на початку XX ст.). – К., 1993 та інші; Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // УДЖ. – 1996. – № 2. – С. 65–73.

¹⁷Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1968; Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). – К., 1959; Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). – Днепропетровск, 1960.

¹⁸ Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб., 1870.

законодавства та суспільної необхідності XIX ст. Барон Корф¹⁹ у своїй роботі піддав аналізу одну зі складових частин дворянського буття – дворянське самоуправління, в основному центральних губерній Росії, а також приділив незначну увагу законодавчій базі трансформації південно-західного шляхетства у дворянство російське. І. Павловський²⁰ на ґрунті архівних джерел проаналізував історичний розвиток регіонального дворянства та його суспільну позицію й роль у розвитку Полтавщини.

Спробу проаналізувати зміни в кількості та розміщені дворянства в Росії наприкінці XVIII – у XIX ст. зробили В.М. Кабузан, С.М. Троїцький²¹, а представлені ними таблиці репрезентують інформацію про чисельність дворян у Київській губернії наприкінці XVIII – у першій половині XX ст.

Історики переважно аналізували соціально-економічні напрямки суспільного існування шляхетства Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Є. Приходько, В. Маркіна²² значну увагу приділили регулюванню магнатами процесів народної колонізації правобережних земель, розвитку фільварків, оренд (посесій) тощо. Л.М. Горенко²³ на прикладі Кам'янського маєтку Давидових зробила спробу показати основні напрямки розвитку поміщицьких господарств Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Дослідження В. Щербини²⁴ висвітлює основні напрямки царської аграрної політики на Правобережжі між польським повстанням, що переслідували, при збереженні феодальної власності на землю, мету зменшення польського елемента серед землевласників з одночасним посилення позицій дворян-неполяків.

Широкого розголосу набула книга француза Даніеля Бовуа²⁵, видана спочатку у 80-х роках нашого століття за кордоном, а в 1996 року й в Україні. Ґрунтовно дослідивши суспільні взаємини шляхти з царатом і селянством у їх розвитку, він назвав адміністративну акцію російського уряду по

¹⁹ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб., 1906.

²⁰ Павловський І.Ф. К истории полтавского дворянства 1802–1902 г.: Очерки по архивным данным. – Полтава, 1906.

²¹ Кабузан В.М., Троїцький С.М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. // История СССР, 1971. – № 4. – С. 153–168.

²² Приходько Е.С. Социально-экономическое развитие помещичьего хозяйства на Правобережной Украине во второй половине XVIII века: Автореферат канд. диссертации... – К., 1958; Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: Социально-экономическое развитие. – К., 1961.

²³ Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): Автореферат канд. дисертації... – Донецьк, 1997.

²⁴ Щербина В.П. Аграрная политика царизма на Правобережной Украине в 30-х – начале 60-х годов XIX в.: Автореферат канд. диссертации... – К., 1992.

²⁵ Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996.

декласації шляхетства найбільшою соціальною маніпуляцією, яку пережила Європа до ХХ ст.

А. Барабой²⁶ зауважив, що заможні поміщики в період 1859–1861 рр. мали зиск із збереження кріпосного права й поєднували його з ринковими відносинами. Проблему зросійщення помісного дворянства правобережних українських земель у пореформений період розглянув Є. Картавцов²⁷.

Цікавий науковий матеріал з історії Правобережної України в цілому, генеалогічно-геральдичні розробки, дослідження з історії магнатського землеволодіння Потоцьких, польських повстань, російсько-польських відносин тощо репрезентували польські історики ХІХ–ХХ ст.²⁸. Ця тематика знайшла своє відображення також у низці дисертацій, які не розглядалися вище²⁹.

Джерельна база дисертації. При дослідженні зазначеної проблеми були використані архівні матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державного архіву Київської області (м. Київ), Державного архіву Черкаської області (м. Черкаси), Інституту рукопису НБУ імені Вернадського (м. Київ). Використані джерела можна поділити на такі групи: юридично-правові; генеалого-родовідні; господарсько-правові; статистично-довідкові; мемуари; преса.

Безумовно, найважливішою групою джерел є юридично-правові, до якої слід віднести документи вищих державних інституцій Речі Посполитої та Російської імперії, розпорядження місцевих воєводських, губернських та повітових органів влади, свідоцтва про складання присяги Росії, ревізьких казок, рішення про внесення до дворянської родовідної книги, матеріали слідчих комісій про участь у повстаннях, звіти чиновників особливих

²⁶Барабой А.З. Обезземеливание помещиками крестьян Киевской и Подольской губерний накануне и в период революционной ситуации 1859–1861 гг. // Революционная ситуация в России 1859–1861 гг. – М., 1960. – С. 29–48; його ж: Правобережная Украина в передреформенный период (Очерки социально-экономического развития, крестьянского и разночинского движения): Автореферат канд. диссертации... – К., 1965.

²⁷Картавцов Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. – К., 1877.

²⁸Kieniewicz S. Stosunki polsko-ukraiskie w latach 1820–1870 // Sesja naukowa w trzechesetna rocznice zjednoczenia Ukrainy z Rosia 1654–1954. – Warszawa, 1956. – S. 131–157; Lepkowski T. Spoleczne i narodowe aspekty powstania 1831 roku na Ukrainie // Odbitka autorska z tyc. "Kwartalnik historyczny" rocznie LXIV. – Warszawa, 1957. – № 6. – S. 43–65; Lojek J. Potomkowie Szczeneo: dzieje fortuny Potockich z Tulczyna. – Lublin, 1988; Rawita-Gawronski F. Rok 1863 na Rusi: Ukraina, Wolyn, Podole. – Lwow, 1903; Serczyk W. Wlosc Humanska w drugiej polowie XVIII wieku (z problematyki spolecznej i gospodarczej) // Zeszyty naukowe unwersytety Jagiellonskiego: Prace Historyczne. Zeszyt 5. – 1961. – S. 75–100; Zychlinski T. Zlota ksiega szlachty polskiej: rocznik XIX. – Poznan, 1893. – S. 59–61.

²⁹Фалькович С.М. Польская эмиграция накануне восстания 1863 г.: Автореферат канд. диссертации... – М., 1962; Сыроватская Н.А. Борьба крестьян на Правобережной Украине против феодально-крепостнического гнета в конце XVIII – первой четверти XIX веков: Автореферат канд. диссертации... – К., 1966; Сесак И.В. Земские учреждения на Правобережной Украине (1904–1917 гг.): Автореферат канд. диссертации... – Львов, 1987; Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ ст.: Автореферат канд. дисертації... – К., 1997 та інші.

доручень тощо. Цікаві документи містяться в матеріалах слідчих комісій по розгляду справ учасників польських повстань 1830–1831 рр. та 1863 р. (ЦДІА України, ф. 442, 470, 467, 489, 1080; ДАКО, ф. 2; ДАЧО, ф. 833).

Генеалого-родовідні матеріали це: родовідні книги, метрики про хрещення, передшлюбні угоди, свідоцтва про шлюб, метричні книги та виписки з них, родові посімейні списки, поколінні розписи, герби тощо. Особливе значення мають два архівних фонди: Київського губернського дворянського зібрання (ДАКО, ф. 782) та Центральної комісії по ревізії діяльності дворянських зібрань Київської, Волинської, Подільської губерній (ЦДІА України, ф. 481).

Господарсько-правові акти представлені купчими, контрактами, документами про введення у володіння маєтками, дорученнями на ведення справ, борговими розписками, протестами та рішеннями по судовим позовам (борги, втечі кріпаків тощо), дарчими записами, заповітами, свідоцтвами про власність. Більшість документів, які було використано, зберігаються у фонді Потоцьких (ЦДІА України, ф. 49) та фондах судових органів (ДАЧО, ф. 833,777).

Важливу групу джерел становлять видані в XIX – на початку XX ст. статистичні та довідкові збірники, які репрезентують дані про чисельність землеволодіння дворян та інформацію про службове дворянство (щорічні “Памятные книжки Киевской губернии”, “Адрес–календари...” тощо).

Серед мемуарної літератури особливу увагу привертають спогади священника Никифора Хмелевського, а також М. Чалого, Б. Познанського, Оскара Авейде³⁰.

Періодична преса XIX – початку XX ст. (“Киевские губернские ведомости”, “Киевские епархиальные ведомости”, “Голос Умани” та інші) – це статистичні дані, історичні нариси, які надають можливість зрозуміти особливості та характер розвитку стану з точки зору сучасника.

Мета дослідження полягає в тому, щоб з’ясувати головні періоди еволюції дворянського стану Правобережної України, місце й роль дворян у суспільному розвитку, а також показати вплив суспільних процесів на трансформацію елітного стану наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Завданнями дисертаційного дослідження є:

- з’ясувати ступінь наукової розробки даної проблеми;
- встановити періоди розвитку дворянства правобережних українських земель;
- показати роль та місце дворянського стану Правобережної України в суспільних процесах наприкінці XVIII – на початку XX ст.;

³⁰Илляшевич В. Из воспоминаний священника о.Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище, в г.Умани // Киевская старина. – 1892. – Т. 38.– С. 160–167; Чалый М. Записки украинца из времени польского восстания 1861–1864 года. – К., 1869; Познанский Б. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 г. – К., 1885; Показания и записки о польском восстании 1863 г. Оскара Вейде. – Москва – Wroclaw, 1961.

- визначити основні напрямки станового розвитку дворянства, враховуючи особливості національно-релігійного та соціально-економічного характеру;
- проаналізувати місце й роль місцевого дворянства в становленні російського державного механізму на Правобережній Україні в досліджуваний період;
- дослідити участь уманського дворянства в польських повстаннях 1830–1831 та 1863 рр.

Наукова розробка проблеми дала такі результати:

- тема правобережного дворянства не знайшла широкого висвітлення в історичній науці, в основному приділялася увага соціально-економічному розвитку поміщицьких господарств, їх реформуванню та соціальним стосункам поміщик – кріпак (селянин), польським повстанням, майже не розглянутими залишилися питання про поширення дворянства російського на правобережну шляхту, її нобілітації, дроблення магнатських господарств, що переважали тут в кінці XVIII ст. тощо;
- на основі фактичного матеріалу розроблено періодизацію розвитку дворянства наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.:
 - 1) 1793–1829 рр. – інкорпорації та нобілітації шляхетства Правобережжя, початок процесу дроблення поміщицьких господарств та проникнення російського елемента в регіон;
 - 2) 1830–1862 рр. – невдала спроба реанімування польської політичної ідеї (повстання 1830–1831 рр.) і, як наслідок, декласація шляхетства та посилення російського впливу на Правобережжі тощо;
 - 3) 1863–1917 рр. – відрив шляхетської спільноти правобережних земель від ідеї відновлення Польщі (що певною мірою підтвердило повстання 1863 р.), збільшення непольського (російського) поміщицького землеволодіння та остаточне зросійщення органів дворянського самоуправління;
 - інкорпорація та нобілітація правобережного шляхетства до стану російського дворянства наприкінці XVIII – початку ХІХ ст. істотних змін у соціально-правовий статус шляхти не внесли, але не знищили опозиційності місцевих родів царській політиці;
 - протягом репрезентованого періоду чітко простежується процес демагнетаризації поміщицьких господарств, а з 20-х років ХІХ ст. і процес масового збільшення дворян-землевласників непольського (російського) походження;
 - органи дворянського самоуправління, під тиском царату, перетворюються на складову частину російського державного апарату, що приводить до охолодження місцевого дворянства до зібрань і русифікації його інституцій.

Новизна наукового дослідження полягає в тому, що: по-перше, проблема розвитку дворянства в історичній науці належить до майже недосліджених; по-друге, названа тема в такій постановці стала об'єктом

наукової розробки вперше; по-третє, до наукового обігу вводиться низка неопублікованих і маловідомих документів.

Практична цінність дисертації, на думку автора, полягає в тому, що основні положення, фактичний матеріал та результати даного наукового дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення проблематики дворянства, зокрема трансформації української (полонізованої й зросійщеної) шляхти в російське дворянство та генеалогічних досліджень правобережного дворянства, при підготовці загального курсу історії України. Зроблені висновки сприятимуть більш ґрунтовному осмисленню тих суспільних процесів, що вирували на Україні в ХІХ – початку ХХ ст.

Апробація роботи проводилася у вигляді публікацій і доповідей на Першій заочній науковій конференції з питань генеалогії та біографіки, присвяченої 160-річчю з дня народження О.М. Лазаревського (Вінниця, 14 червня 1994 р.), на міжвузівській науково-практичній конференції “Українське дошкілля: проблеми, пошуки, творчі знахідки” (Умань, 25–26 квітня 1996 р.), на Другому міжнародному симпозиумі “Старовинні парки і проблеми їх збереження”, присвяченому 200-річчю дендрологічного парку “Софіївка” (Умань, 18–21 вересня 1996 р.), на Третньому науковому семінарі “Проблемы признания и утверждения высших сословий народов Российской Империи и иностранных дворян” (Санкт-Петербург, 5–6 квітня 1997 р.). Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри суспільних наук Уманського державного педагогічного інституту ім. П.Г. Тичини в червні 1997 р.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел.

ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність наукового дослідження, подається історіографія проблеми й ступінь її наукової розробки, визначається мета та завдання роботи. Розглядаються методи дослідження, використані джерела, обґрунтовується наукова новизна теми та практичне значення результатів дисертації.

У **першому розділі** “Інкорпорація та нобілітація шляхетства до стану російського дворянства (1793–1829 рр.)” розкривається становище шляхти під час поділів Речі Посполитої, звертається увага на існування в кінці ХVІІІ ст. на Правобережній Україні своєрідних магнатських держав, які впливали на політичне життя, на особливості розвитку регіону й шляхетського стану в кінці ХVІІІ – першій чверті ХІХ ст.

На основі російських імператорських указів і фактичному матеріалі показано, що Катерина ІІ провадила політику якнайшвидшої асиміляції шляхти в російське дворянство шляхом обмеження її впливу на регіональне життя. Павлом І було відновлено майже в повному обсязі праводію польського законодавства й розпочато нобілітацію правобережного шляхетства у дворянство, у той же час через малу чисельність дворян у

деяких повітах Київської губернії тимчасово було ліквідовано повітові суди (об'єднані з сусідніми).

Найбільш сприятливі умови для розвитку шляхти Правобережної України було створено за Олександра I. Розпочата за Павла нобілітація дворянства набула під час правління нового імператора більшої активності, до родовідної книги Київської губернії з 1796 по 1830 рр. було внесено 954 особи³¹ шляхетських родів Уманщини, але їх було більше, бо дані про чисельність легітимного дворянства Уманського повіту, коли він входив до Вознесенського намісництва, майже відсутня. Базуючись на архівному ґрунті (встановлено 722 особи, внесених до родовідної книги), вдалося з'ясувати, що до першої – 84,4%; до другої – 0,84%; до третьої – 0,27% і до шостої – 14,5%. Дані свідчать, що в соціально-економічному статусі шляхетства не відбулося істотних змін, бо до першої частини дворянської родовідної книги були записані переважно безземельні особи (чиншова шляхта).

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. чисельність помісного прошарку серед шляхти Правобережної України була невеликою, бо майже всі земельні володіння знаходилися тут у власності магнатів: Потоцьких, Браницьких та інших.

На прикладі Уманського повіту, який на той час був повною власністю графа Станіслава Потоцького, показано початок процесу дроблення й поступового зникнення маєтків-монополій, який розтягнеться на десятки років. Тут слід виділити дві особливості: 1) зменшення магнатського землеволодіння відбувалося за рахунок продажу маєтків іншими особам через борги тощо; 2) дроблення магнетаріїв шляхом успадкування. Протягом початку XIX ст. поміщицьке землеволодіння Потоцьких пережило два спадкових дроблення: спочатку після смерті Станіслава (1805–1822 рр.), а потім його дружини Софії (1822–1850-ті роки XIX ст.). Причина такої періодизації криється в складності остаточного вирішення питання про спадщину.

На правобережних землях процес зросійщення землеволодіння розпочався з кінця XVIII ст., коли колишні землі корони та деяких емігрантів перейшли у власність держави, а потім були пожалувані приватним особам. Взагалі позиції російського дворянства в помісному землеволодінні Правобережжя аж до середини XIX ст. будуть достатньо слабкими. Шляхом укладення шлюбів у стан місцевого помісного дворянства проникає російський елемент. Так, Софія Потоцька вийшла заміж за Павла Кісельова, а її сестра Ольга – за Лева Нарішкіна, які зосередили у своїх руках, відповідно до доручень, управління родовими маєтками.

На початку XIX ст. магнати починають усе більше утискувати чиншову шляхту, яка в нових умовах російської реальності вже не мала того суспільно-політичного значення, що в Речі Посполитій. Стосунки ж з місцевим духовенством носили суперечливий характер. З одного боку

³¹Статистическое описание Киевской губернии изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. – СПб., 1852. – Ч. I. – С. 191.

спостерігається соціальне переплетіння безземельного шляхетства (дворянства) з духовенством. З другого – відбувається активне протистояння між поміщиками та їх служителями й церквами за землю, винятком становили лише костьоли. Звертається також увага на те, що освітою та вихованням шляхти в південно-східній частині Правобережжя займався Уманський базиліянський монастир із його школами, у якому місцеве дворянство й духовенство виховувалося в дусі польської політичної ідеї.

Таким чином, у період із 1793 по 1829 роки в суспільному становищі шляхетства майже нічого не змінилося, окрім проблеми політичної реалізації того панівного соціально-економічного становища, яке воно зберегло в Росії після поділів власної польської держави.

У **другому розділі** “Суспільні трансформації дворянства (1830–1862 рр.)” автор показує розвиток дворянства й шляхти від польського повстання 1830–1831 рр. і до початку 60-х років XIX ст.

Уманське шляхетство взяло в повстанні посильну участь. Було проведено підготовку й навіть створено повстанські загони, але активних дій на Уманщині вони так і не здійснили. Представники уманської шляхти брали участь у боях під Дашевом, а магнат Олександр Потоцький фінансував створення військового формування в Польщі, але воно не врятувало повстання від поразки. На конкретних прикладах показано, що залежно від участі в повстанні, міра покарання була різною, але не такою суворою, ніж для декабристів.

В Уманському повіті було конфісковано два маєтки: Потоцького й Свенцького, останній був досить невеликим. Прийняття до казни маєтку О. Потоцького, який емігрував, тривало два роки через фінансово-економічні причини, типові для поміщицьких господарств, що підлягали конфіскації: великі розміри земельних володінь, борги, невирішеність питання про спадщину матері, функціонування посесій тощо.

Після повстання царат взявся за перевірку законних прав шляхти на російське дворянство. Акція по декласації правобережного привілейованого стану мала для шляхетства трагічні наслідки. По-перше, вона зменшила його чисельно, але покращила, на думку російських чиновників, якісно – залишилися більш родовиті фамілії. По-друге, у її результаті тисячі шляхтичів було понижено в соціальному статусі – до громадян, однодворців, державних селян. І по-третє, вона посилила протистояння польської політичної республіканської ідеї й російського монархізму й перевела в нову соціальну площину. Наступ на шляхетство доповнювався ліквідацією останніх залишків політичної автономії на Правобережжі: використання польської мови, скасування дії Литовських Статутів та Магдебурзького права, заборону уніатської церкви тощо.

Тоді ж було покладено початок перетворенню дворянських станових органів самоуправління на складову частину загальноросійського державного механізму та масованого наступу російського дворянського елемента в краї.

Протягом цього періоду поглиблюється процес дроблення магнатських господарств і, як наслідок, збільшується кількість землевласників. Інтенсивно розвиваються цукрова галузь, вівчарство, конярство тощо.

Отже, шляхетський стан Правобережжя був поставлений перед вибором: або його декласують, або він суспільно трансформується в російське дворянство шляхом вступу на державну службу. Суспільні маніпуляції все ж не зняли напруженості в регіоні, генератором якої було шляхетство. Автор у кінці розділу висловлює припущення, що декласаційні заходи повертали нащадків ополяченої та окатоличеної української шляхти до своїх коренів і в майбутньому сприяли українському національному відродженню.

У **третьому розділі** “Розвиток дворянського стану після польського повстання (1863–1917 рр.)” автор з’ясовує основні напрямки й особливості розвитку привілейованого стану після повстання 1863 р.

Повстання 1863 р. мало менший відгук на Правобережжі, на Уманщині зокрема, ніж попереднє, але репресивні заходи царату були більш суворими. Розуміючи, що репресивними методами напруженості в південно-західних губерніях не зняти, російська адміністрація поєднує їх з еволюційними, які вона мала нагоду регулювати через законодавчий механізм. Під знаком польського повстання 1863 р. царат проводив у краї реформу 1861 р. і не проводив земську. Перша була вигідна, бо значно збільшувала непольський елемент в землеволодінні, що в поєднанні з програмою “обрусення землевладення” привело на початку ХХ ст. до переваги благонадійного (проросійського) елемента в землеволодінні над польським. Друга, у разі її проведення в загальнодержавному контексті, привела б до концентрації місцевої влади в руках поляків, чого російське чиновництво не могло допустити.

Політика послаблення польського впливу на регіональне життя не могла не привести до зросійщення станового дворянського самоуправління, яке після придушення повстання остаточно перетворилося на складову частину державного апарату Росії. Чужі за своїми національно-релігійними орієнтирами предводителі не могли об’єднати навколо себе місцеве дворянство, яке змушене було прихилити голову перед царатом, але внутрішньо залишалося опозиційним і гальмувало певною мірою суспільний розвиток.

Демагнетаризація в кінці ХІХ – початку ХХ ст. досягла високого рівня, кількість поміщиків-землевласників, наприклад, на Уманщині збільшилася до 110 осіб. У помісний стан Уманського повіту та й усієї Правобережної України проникає буржуазний елемент, що має взаємний вплив. З одного боку цей процес стимулював розвиток сільського господарства, а з іншого – сприяв накопиченню й інвестуванню дворянських капіталів, отриманих від продажу маєтків, у промисловість.

Таким чином, правобережне дворянство за п’ятдесят років зазнало впливу тих соціально-економічних та суспільних змін, які відбулися в Росії й у результаті яких місцеві родини змушені були асимілюватися в російському дворянському середовищі, але залишали за ними можливість опозиційних

проявів щодо царського уряду. Шляхетство, яке протягом століть відіграло в суспільному житті Правобережжя головну роль, передало наприкінці XIX ст. естафету іншим станам.

У **висновках** викладено основні результати, зроблено узагальнення головних проблем дослідження, висловлено пропозиції щодо подальшої наукової розробки дворянської теми. У **додатках** подаються матеріали про землевласників Уманського повіту, починаючи з кінця XVIII ст. і до початку XX ст., уманські дворянські роди внесені до родовідної дворянської книги, декласовані дворянські роди тощо.

Основні аспекти дисертації викладені в публікаціях:

1. Уманське дворянство на рубежі XVIII–XIX ст. // Педагогіка і методика навчання: теорія і практика: Міжкафедральний збірник наукових праць. – Умань, 1996. – С. 122–124 (у співавторстві з Т.В.Кузнець).

2. Причисление польской шляхты к российскому дворянству в конце XVIII – первой половине XIX веков, на примере Уманского уезда Киевской губернии // Проблемы признания и утверждения в правах российского дворянства высших сословий народов Российской Империи и иностранных граждан: Материалы к Третьему научному семинару, 5–6 апреля 1997 г. – Спб., 1997. – С. 12–17.

3. Становище правобережного дворянства після 1863 р. (на прикладі Уманського повіту) // Навчально-виховний процес в середній та вищій школі: проблеми, пошуки, перспективи: Збірник наукових праць. – В.ІІІ. – Умань, 1997. – С. 192–195.

4. Українське дворянство у XVIII ст. (порівняльний аналіз його становлення на Правобережжі та Лівобережжі) // Навчально-виховний процес в середній та вищій школі: проблеми, пошуки, перспективи: Збірник наукових праць. – В.ІІІ. – Умань, 1997. – С. 195–199 (у співавторстві з І.І. Кривошея).

5. Уманське Базиліянське училище в мемуарах священика // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи: Збірник наукових праць. – Ч.ІV. – К., 1997. – С. 71–73.

6. Останній господар “Софіївки” – Олександр Потоцький // Старовинні парки і проблеми їх збереження: Тези доповідей 2-го міжнародного симпозіуму, присвяченого 200-річчю дендрологічного парку “Софіївка”. – Умань, 1996. – С. 55.

7. Дошкільне виховання в дворянському середовищі і сьогодні: паралелі і уроки // Українське дошкілля: проблеми, пошуки, творчі знахідки: Матеріали доповідей міжвузівської науково-практичної конференції, 25–26 квітня 1996 р. – Умань, 1996. – С. 164–165 (у співавторстві з І.І. Кривошея).

8. Красзнавець Уманщини Г.Ю. Храбан // Перша заочна наукова конференція з питань генеалогії і біографіки, присвячена 160-річчю з дня народження О.М. Лазаревського, 14 червня 1994 р.: Тези повідомлень. – Вінниця, 1994. – С. 48–49.

АНОТАЦІЯ

Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Київський університет імені Тараса Шевченка, Київ, 1997.

У дослідженні аналізується процес еволюції шляхетства правобережних українських земель в умовах інкорпорації та утвердження місцевої шляхти в російському дворянстві. На основі архівних матеріалів показано трансформацію дворянства Правобережної України в умовах асиміляційної політики російського царату та вплив цих процесів на суспільний розвиток всього регіону.

Ключові слова: шляхта, дворянство, інкорпорація, декласація, Уманський повіт, Правобережна Україна, польське повстання.

АННОТАЦИЯ

Кривошея И.И. Эволюция дворянства Правобережной Украины в конце XVIII – начале XX в. (по материалам Киевской губернии). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1997.

В исследовании анализируется процесс эволюции шляхетства правобережных украинских земель в условиях инкорпорации и утверждения местной шляхты в российском дворянстве. На основе архивных материалов показана трансформация дворянства Правобережной Украины в условиях ассимиляционной политики российского самодержавства и влияние этих процессов на общественное развитие всего региона.

Ключевые слова: шляхта, дворянство, инкорпорация, декласация, Уманский уезд, Киевская губерния, Правобережная Украина, польское восстание.

ANNOTATION

Kryvosheia I.I. "The Evolution of the Nobility of the Right-bank Ukraine at the end of the eighteenth–beginning of the twentieth century (on materials Kyiv province). – Manuscript.

Thesis for candidate's of historical science degree by speciality 07.00.01 – the history of Ukraine. – Kyiv University named after Taras Shevchenko, Kyiv, 1997.

The work includes the analysis of the process of evolution of the Right-bank Ukrainian lands' gentry under the conditions of incorporation of the local nobility in the Russian nobility. On the basis of the archival materials the social transformation of the Right-bank Ukrainian nobility under of assimilatory politics of Russian autocracy on the social development of the whole region is shown.

Key words: gentry, nobility, Right-bank Ukraine, Uman district, Kyiv province, Polish uprising, incorporation, declassification.